DE ECONOMIST 120, NR. 6, 1972

EEN MONOGRAFIE OVER LEVEN EN WERK VAN PARETO

DOOR

PROF. DR. P. HENNIPMAN

P. TOMMISSEN, De economische epistemologie van Vilfredo Pareto, Sint-Aloysiushandelshogeschool, Brussel 1971, 448 blz.

De persoon en het werk van Pareto ondervinden in de laatste decennia een grote en toenemende belangstelling, niet slechts van economen, maar overeenkomstig het veelzijdige karakter van zijn oeuvre ook van sociologen en politicologen. Het tijdschrift *Cahiers Vilfredo Pareto*, de fraaie uitgave van zijn brieven aan Pantaleoni door de Banca Nazionale del Lavoro in 1960, het verschijnen van zijn verzamelde werken door de goede zorgen van G. Busino, de recente Engelse vertaling van het *Manuel* zijn hiervan enige der meest in het oog lopende uitingen, die er op hun beurt weer toe bijdragen de aandacht sterker op Pareto te richten. Men kan er langzamerhand bijna een volledige dagtaak van maken de nieuwe literatuur over hem op de verschillende gebieden der sociale wetenschappen te volgen.

Aan deze rijk vloeiende stroom heeft Dr. Tommissen een opmerkelijk werk toegevoegd. Zijn omvangrijke studie, waarmee hij in Antwerpen de doctorsgraad heeft behaald, biedt aanmerkelijk meer dan de titel belooft. Het begint met een 'proeve van Pareto-biografie', waarin de auteur het leven van Pareto, dat hij in vier fasen indeelt, tegen de achtergrond van de politieke geschiedenis van Italië met grote zorg en op boeiende wijze beschrijft. Het tweede gedeelte geeft stap voor stap zijn wetenschappelijke ontwikkeling weer. Tot de thema's die hierbij uitvoerig ter sprake komen behoren zijn aanvankelijk optreden als vurig verdediger van een extreem liberalisme, een 'fanaticus van het laissez-faire', zijn wending naar de theoretische economie en de invloed hierop van zijn vriend Pantaleoni, zijn sterke belangstelling voor het socialisme en zijn worsteling met Marx, de betekenis van zijn eerste economische hoofdwerk, de *Cours d'économie politique* (1896/7), dat naar de schrijver laat zien reeds

verschillende oorspronkelijke ideeën bevat, de overgang naar het *Manuel* met de ingrijpende wijzigingen in zijn visie op een aantal fundamentele vraagstukken, het ontstaan van zijn algemene leer van het handelen en de uitbreiding van zijn onderzoekingen tot de sociologie, zijn denkbeelden over de verhouding tussen economie en sociologie en zijn laatste geschriften over de wiskundige economie. Bij verschillende onderwerpen worden de stromingen en figuren wier invloed hij heeft ondergaan min of meer uitvoerig besproken. In dit verslag komen zijn uitzonderlijk brede wetenschappelijke kennis en belangstelling alsmede zijn onophoudelijk streven naar verbetering en verdieping van zijn inzichten op sprekende wijze naar voren. Dr. Tommissen is voortreffelijk geslaagd in zijn opzet, het wederkerige verband tussen Pareto's leven en werk in het licht te stellen. Met tal van markante trekjes weet hij deze merkwaardige en geniale persoonlijkheid in de geest van de lezer tot leven te wekken.

Het tweede gedeelte geeft niet een volledige behandeling van alle bij Pareto voorkomende leerstukken; de schrijver heeft zich tot de voornaamste beperkt en schenkt daarbij veel aandacht aan de methodologische aspecten. In het derde gedeelte, 'Pareto's economische epistemologie', brengt hij in aansluiting aan het voorafgaande (hetgeen wel eens tot herhalingen leidt) vier uitvoerig toegelichte stellingen naar voren. Deze houden in dat Pareto's economisch denken is 'opgebouwd volgens de redeneertrant der mechanica', dat zich in zijn zuivere theorie omstreeks 1900 een 'epistemologische coupure' voordeed, dat hij toegepaste economie opvat als een op de zuivere theorie volgende 'verdere stap op de weg der successievelijke benaderingen van de werkelijkheid' en ten slotte dat hij niet van de economie naar de sociologie is 'geëvolueerd'. Met deze laatste, niet erg gelukkig ingeklede uitspraak keert de auteur zich tegen de tamelijk verbreide mening, dat Pareto zich teleurgesteld van de economie zou hebben afgewend en zich in haar plaats met de sociologie is gaan bezighouden. [1] Dr. Tommissen weerlegt deze legende met alleszins overtuigende argumenten.

Zijn studie, rijk van inhoud en overvloedig gedocumenteerd als zij is, verschaft een aanzienlijk omvattender en gedetailleerder beeld van Pareto's leven en wetenschappelijke ontwikkeling dan tot dusver in de literatuur is te vinden. Zij is veel meer dan een samen-

[1] Deze mening is bijv. tot uitdrukking gebracht in het artikel over Pareto (anoniem) in *Winkler Prins Encyclopaedie*, zesde druk, dl. XV, Amsterdam-Brussel 1952, blz. 174: 'Onvoldaanheid over de studie der economie(..) dreef Pareto naar de sociologie'.

vatting van elders gepubliceerd materiaal, daar zij in belangrijke mate berust op uitgebreid eigen bronnenonderzoek, waarbij de auteur kennelijk geen moeite heeft geschuwd om onbekende feiten te achterhalen en onzekere te toetsen. Van veel waarde is dat hij in zijn beschouwingen mede Pareto's talrijke kleine publicaties betrekt, ten dele verschenen in dagbladen of obscure tijdschriften, met inbegrip van die welke alleen in het Italiaans zijn verschenen. Het boek bevat door dit alles tal van interessante nieuwe bijzonderheden en het zet verscheidene in omloop zijnde onjuiste opvattingen recht. Iedere lezer zal er veel lering uit kunnen putten en niemand die zich meer dan oppervlakkig in Pareto wil verdiepen zal het mogen missen. Vooral is het van belang dat dit boek het mogelijk maakt het wijdvertakte, deels monumentale maar deels ook chaotische en moeilijk toegankelijke werk van Pareto beter dan tot dusver in zijn wordingsgeschiedenis en zijn onderlinge samenhang te overzien.

Dr. Tommissens monografie getuigt ook van een ongewone eruditie op uiteenlopende gebieden, van een geestdrift voor, om niet te zeggen een hartstochtelijke bezetenheid van zijn onderwerp en een diepe, doch niet van critische zin gespeende bewondering voor de grote meester, in wiens dienst hij met een buitengewone toewijding een ontzagwekkende hoeveelheid arbeid heeft verricht. Niet zijn geringste verdienste is dat hij de lezer ertoe prikkelt zelf met Pareto's geschriften kennis te maken of deze andermaal ter hand te nemen. Zijn eigen enthousiasme is met dit omvangrijke werk nog geenszins uitgeput; sindsdien heeft hij een artikel over Pareto's kennis van het Duits gepubliceerd [2] en bovendien stelt hij een verdere studie in uitzicht over wat hij het 'ultieme Pareto-raadsel' noemt, nl. zijn verhouding tot het fascisme.[3]

Juist wegens de grote betekenis, die dit boek in verschillende opzichten ongetwijfeld heeft, is het zeer te betreuren dat het oordeel erover lang niet onverdeeld gunstig kan zijn. De schrijver is er in de eerste plaats niet ten volle in geslaagd zijn bevindingen op een bevredigende wijze te presenteren. Hoewel hij de lezer op vele plaat-

[2] Un point litigieux: est-ce que Pareto ignorait l'allemand?, *Cahiers Vilfredo Pareto*, 1972, afl. 27. Eerder is van zijn hand verschenen *De wet van Pareto*, Brussel 1971.

[3] Deze kenschetsing staat lijnrecht tegenover die van Schumpeter (*Ten Great Economists*, Londen 1952, blz. 117), volgens wie Pareto's houding tegenover het fascisme 'is not problematical in the least'.

sen, mede door een levendige stijl, weet te boeien, zijn andere delen van zijn studie moeilijk leesbaar door zekere eigenaardigheden van de betoogtrant, die tegelijk de vorm en de inhoud raken. Enerzijds is hij meermalen te breedvoerig en omslachtig; hij overstelpt de lezer dikwijls met een veelheid van niet steeds functionele feiten, namen en citaten, terwijl hij bovendien veelvuldig, naar het soms schijnt door gedachtenassociaties geleid, zijpaden inslaat die niet altijd weer op de hoofdweg uitkomen. Door deze overladenheid met details en bijkomstigheden komen de hoofdzaken niet zelden in het gedrang. Anderzijds is hij hier en daar te beknopt met wat elliptische of cryptische formuleringen of door te volstaan met een enkele aanduiding waar een nadere toelichting op haar plaats zou zijn. bijv. wanneer hij de indifferentiecurven kortweg als 'al te ingenieus' afdoet (blz. 186).[4] Door deze tegengestelde kenmerken is de uiteenzetting vaak onvoldoende helder en overzichtelijk of zelfs onsamenhangend. Zo blijft een beschouwing over 'twee strekkingen van het liberalisme' en de positie van Pareto daarin (blz. 118/9) ook bij herhaalde lezing onbegrijpelijk.

Het gemis aan een strakke gedachtengang doet zich vooral in de theoretische gedeelten als een bezwaar gevoelen. In het algemeen toont de auteur zich sterker in de beschrijving dan in de theoretische analyse. Op dit terrein schiet hij nogal eens tekort in diepgang en scherpte alsmede, naar men moet vrezen, in kennis. Deze zwakten en tevens de soms gebrekkige systematiek blijken bijv. uit de begripsverwarringen in een passage (blz. 196/7), aansluitende op een paragraaf over het optimumtheorema, waarin hij 'het probleem van de overgang van de micro- naar de macro-economie, door sommige economen als 'no bridge' bestempeld', aan de orde stelt, dan opmerkt dat de oplossing hiervan 'één van de grote ambities van de heren econometrici is geweest', dat zelfs Arrow hierin niet is geslaagd, doch dat het volgens anderen 'hier gewoon om een schijnprobleem gaat', daar het steeds mogelijk is micro-economische gegevens te sommeren tot macro-economische aggregaten, om vervolgens de rest van de paragraaf te wijden aan de denkbeelden van Perroux over de 'macro-beslissingen' zonder van Pareto te reppen. Op grond van de inhoud der voorafgaande paragraaf en de uitdrukking 'no bridge',

[4] De toevoeging in noot 80, dat deze critiek geen afbreuk doet aan het gebruik van deze curven op 'andere gebieden lijk de internationale handel, de loonvorming enz.' maakt de zaak niet duidelijker.

die immers dikwijls, o.a. door Pareto zelf, [5] wordt gebruikt om de onmogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking aan te duiden, kan men vermoeden dat schr. dit vraagstuk op het oog heeft (al heeft het niets met macro-economie in de gebruikelijke betekenis te maken), maar zo dit inderdaad het geval is vermengt hij het met verschillende andere problemen zonder op het aangesneden onderwerp in te gaan of zelfs Pareto's opvatting te dien aanzien te vermelden. Wellicht doordat hij niet het juiste zicht heeft gehad op dit toch zeer typerende en invloedrijke standpunt betreffende de nutsvergelijking krijgt bij hem de Paretiaanse welvaartsmaatstaf weinig reliëf en is hij op de vreemde gedachte kunnen komen, Pareto's mening omtrent de onmogelijkheid het nut van verschillende subjecten te sommeren te verklaren uit het verwerpen van een 'atomistische' maatschappijbeschouwing (blz. 204)!

Weinig verhelderend is voorts de bespreking in § 153 van enige strijdvragen betreffende Pareto's evenwichtstheorie en zijn visie op de wet van vraag en aanbod in het *Manuel*. De lezer dwaalt hier in een schemerduister rond doordat de auteur nalaat de denkbeelden van Pareto duidelijk weer te geven en zijn eigen geenszins onbetwistbare oordelen deugdelijk te motiveren, bijv. wanneer hij spreekt van Pareto's 'even stiefmoederlijke als bevreemdende behandeling van de wet van vraag en aanbod' en de mening schijnt te huldigen, dat Pareto deze wet heeft verworpen. In werkelijkheid gaat Pareto op verschillende plaatsen vrij uitvoerig op deze wet in, waarbij hij primitieve formuleringen ervan in de oudere literatuur critiseert en haar interpreteert in het kader van de theorie van het algemene in plaats van dat van het partiële evenwicht.[6] Het verwijt dat Pareto inconsequent is geweest door enerzijds het evenwicht rechtstreeks, d.w.z. zonder de prijzen in te voeren, af te leiden uit de behoeften der subjecten en de restricties waaraan de bevrediging is onderworpen (de 'goûts' en de 'obstacles') en anderzijds meermalen toch de prijzen op te nemen, schijnt eveneens ongegrond in het licht van wat Pareto zelf hierover opmerkt: 'Les prix apparaissent comme des inconnus auxiliaires, très utiles pour résoudre les problèmes économiques, mais qui doivent finalement être éliminés, pour laisser

[5] *Manuel d'économie politique*, tweede ed., Parijs 1927, blz. 265; eveneens in *Marxisme et économie pure*, Oeuvres complètes, bezorgd door G. Busino, dl. IX, Genève 1966, blz. 156 nt. 19.

[6] Zie de plaatsen, genoemd in *Manuel*, alfabetisch register, s.v. 'loi de l'offre et de la demande'.

uniquement en présence les goûts et les obstacles'. [7] In plaats van een afgeronde bespreking van deze kwesties te geven glijdt de schr. over naar enige opmerkingen over het peil van Pareto's wiskundige kennis, zonder overigens hieromtrent iets van belang te berde te brengen.

Een ernstige misstap is zijn beschuldiging (blz. 217, zonder aanwijsbaar verband met het voorafgaande in dezelfde alinea), dat Frisch een verkeerde voorstelling van zaken heeft gegeven met zijn uit een diepgaand onderzoek afgeleide conclusie, dat Pareto er in het *Manuel* niet in geslaagd is een afdoende wiskundig bewijs voor het optimumtheorema te geven. [8] Dr. Tommissen stelt hiertegenover, alsof de critische toetsing van Frisch op een verzinsel betrekking heeft, dat Pareto 'sinds de Cours niet langer geneigd was iets dergelijks aan te tonen'. Dit argument is niet alleen moeilijk te rijmen met wat hij zelf later (blz. 238) meedeelt over de behandeling van het vraagstuk in Pareto's sociologisch werk, maar vooral niet met § 115 van het wiskundig aanhangsel van het *Manuel* en de hierbij geplaatste voetnoot, waaruit zonneklaar blijkt dat Pareto wel degelijk overtuigd was een bewijs te hebben geleverd voor wat hij 'un des théorèmes les plus importants de la science économique' noemt.

De vier stellingen met bijbehorend commentaar geven eveneens aanleiding tot verscheidene critische kanttekeningen. In de toelichting op de eerste stelling voert de schr. op een wijze die onweerstaanbaar de onvriendelijke kenschetsing 'omgevallen boekenkast' oproept, Newton, Hobbes, Nietzsche, Bergson (de filosoof), Einstein en tientallen andere meer of minder befaamde figuren uit de beschavingsgeschiedenis ten tonele, zonder dat in hun rollenspel veel lijn is te ontdekken. Het zou vruchtbaarder zijn geweest als hij de zienswijze van Pareto had vergeleken met verwante opvattingen in de economie van voorgangers en tijdgenoten als Jevons en Walras, eventueel aandacht had geschonken aan de talrijke beschouwingen over de analogie tussen economische theorie en mechanica in de latere literatuur en in het licht hiervan had nagegaan in hoeverre de 'redeneertrant van de mechanica' een specifiek kenmerk was van Pareto's theoretisch stelsel. Ook kan men zich afvragen of in de stelling het accent niet beter iets anders had kunnen worden gelegd, nl.

[7] *Manuel*, blz. 207; vgl. ook *Marxisme et économie pure*, blz. 153 nt.

[8] Deze mening is ook door andere deskundigen uitgesproken, bijv. M. Allais, *Economie pure et rendement social* (opgedragen aan Pareto!), Parijs 1945, blz. 8.

op het feit dat volgens Pareto de zuivere economische theorie naar haar aard overeenstemt met de mechanica, hetgeen overigens geen nieuw idee was.

Met de 'coupure' in de tweede stelling doelt de schr. op de overgang van de kardinale nutsopvatting naar de theorie der keuzehandelingen en hiermee verbonden op veranderingen in Pareto's 'economie-conceptie'. De stelling is echter, zoals de nestor van de Pareto-kenners, Prof. G. H. Bousquet, in een zeer lovende bespreking van het proefschrift van Dr. Tommissen terecht heeft opgemerkt,[9] in zoverre te ruim geformuleerd dat de gewijzigde beschouwingswijze niet het gehele 'economisch denken' van Pareto betreft; Dr. Tommissen noemt hem trouwens zelf tegelijk conservatief en revolutionair in zijn wetenschappelijke ontwikkeling. Bovendien dient te worden bedacht dat, zoals algemeen bekend is, in het *Manuel* nog tal van overblijfselen van de oudere nutstheorie zijn aan te treffen.[10] Een onduidelijkheid is verder, dat de schr. soms de indruk wekt dat de verschuiving bij Pareto het karakter van een plotselinge ommekeer heeft gehad, terwijl andere plaatsen in zijn werk eerder wijzen op een geleidelijk verlopend proces, bijv. op blz. 172 waar hij drie fasen in Pareto's economisch denken onderscheidt. [11]

De derde stelling, handelend over de toegepaste economie, is niet meer dan een weergave van de door Pareto bij herhaling van dit begrip gegeven omschrijving. Dr. Tommissen legt terecht de nadruk op de grote waarde die Pareto hechtte aan de methode van de afnemende abstractie, zoals zij gewoonlijk wordt genoemd. Voorts wijst hij er op dat de uitdrukking toegepaste economie bij hem een andere betekenis heeft dan bij Walras, die haar opvatte als de theorie van de economisch-doelmatige maatschappelijke organisatie van de productie (waarnaast hij de 'sociale economie' stelde, die de rechtvaardigheid van de verdeling tot object heeft). Dit verschil is, an-

[9] Une thèse belge très importante sur l'épistémologie économique de Pareto, *Cahiers Vilfredo Pareto*, 1972, afl. 27, blz. 166.

[10] 'The *Manuel* is strewn with passages that are meaningful only if utility is measurable', aldus bijv. G. J. Stigler, *Essays in the History of Economics*, Chicago-Londen 1965, blz. 125. Zie voorts i.h.b. J. R. Hicks, en R. G. D. Allen, A Reconsideration of the Theory of Value, dl. I (door Hicks), *Economica* 1934, met op blz. 54 de opmerking dat Pareto 'never really untertook the labour of reconstruction which his discovery had made necessary'.

[11] Ook volgens H. Wold en L. Juréen, *Demand Analysis*, New York-Stockholm 1953, blz. 62, was er bij Pareto sprake van een geleidelijk rijpend inzicht in de overbodigheid van de kardinale nutsopvatting.

ders dan Dr. Tommissen het doet voorkomen, van zuiver terminologische aard; de nadere vergelijking die hij geeft van de twee interpretaties heeft dus betrekking op ongelijksoortige zaken. Hij heeft gelijk als hij er in dit verband de aandacht op vestigt, dat de twee grote meesters van Lausanne sterk uiteenlopende visies hadden op de doelstelling van de economie. Terwijl Walras haar steeds heeft beoefend om de wetenschappelijke grondslag te leggen voor een verbetering van de maatschappij, was Pareto dit streven althans in zijn latere levensfasen volkomen vreemd; ook heeft hij zijn aanvankelijk geloof in het vermogen van de economie onmiddellijk toepasbare voorschriften voor de practijk te geven in tegenstelling tot Walras losgelaten. Het exposé dat Dr. Tommissen van deze materie geeft laat aan duidelijkheid te wensen over doordat hij hier de toegepaste en de sociale economie in de zin van Walras, hoewel hij dit onderscheid eerder zelf heeft gereleveerd, onvoldoende uiteenhoudt. Hij stelt hierdoor de tegenstelling tussen Walras en Pareto in een enkel opzicht groter voor dan zij was. Men kan zeggen dat de toegepaste economie bij Walras economische waarderingsoordelen verschaft en de sociale economie niet-economische. Van deze laatste wilde Pareto inderdaad niets weten, maar zijn theorie bevat wel degelijk mede economische waarderingsoordelen, en in zoverre dus toegepaste economie in de zin van Walras zonder dit etiket, inzonderheid uiteraard in zijn welvaartstheorie en voorts bijv. in een uitspraak als die, dat beschermende invoerrechten 'rijkdom vernietigen'. [12]

Verder past een vraagteken bij de bewering (blz. 304) dat Walras de zuivere en de toegepaste economie niet zag 'als twee, binnen bepaalde gemeenschappelijke grenzen, gesuperposeerde wetenschappen, doch als wezensverschillende entiteiten'. Zij miskent dat er tussen deze twee door Walras onderscheiden onderdelen van de economie een nauw verband bestaat, inzonderheid als uitvloeisel van het optimumtheorema, waaruit immers volgens hem 'la règle générale et supérieure de la liberté de la production' volgt, zodat, in zijn eigen woorden, 'la conclusion de la science pure nous met au seuil de la science appliquée'. [13] Terecht kenschetst Boson in zijn uitvoerige studie over de economisch-politieke denkbeelden

[12] *Manuel*, blz. 514 e.v.

[13] *Eléments d'économie politique pure*, vijfde ed., nieuwe druk, Parijs 1952, blz. 232; zie ook ald. blz. 287: 'en matière de capitalisation et de crédit comme en matière d'échange et de production, la conclusion de l'économie politique pure nous fournit le point de départ de l'economie politique appliquée'.

van Walras diens toegepaste economie, mede op grond van de zojuist aangehaalde uitspraken, dan ook als 'la suite logique, le développement nécessaire de son économie politique pure'.[14]

De schrijver is van oordeel, dat zijn stellingen gezamenlijk inzicht bieden in 'het wezen, de structuur, de beperkingen en de resultaten der paretiaanse epistemologie' (blz. 260). Deze pretentie gaat wat te ver; er doen zich met betrekking tot Pareto's methodologie verschillende belangrijke gezichtspunten voor die bij hem ten hoogste zijdelings ter sprake komen, zoals bijv. Pareto's bij herhaling verkondigde overtuiging betreffende de neutraliteit der economie, welke wel uitvoerig wordt besproken in Tarascio's enige jaren geleden verschenen studie over de Paretiaanse methodologie, alsmede de met niet minder klem gehuldigde opinie, door Tarascio [15] Pareto's voornaamste methodologische bijdrage genoemd, dat er logisch geen verschil bestaat tussen de economie (en andere sociale wetenschappen) en de natuurwetenschappen. Dr. Tommissen gaat er tevens nagenoeg geheel aan voorbij dat Pareto, als krachtig voorstander van wat hij de 'experimentele methode' noemde, dikwijls wordt beschouwd als een der belangrijkste voorlopers van de tegenwoordig in de economie gangbare opvatting inzake de verhouding tussen theorie en empirie. 'Despite much backsliding and digression, he displayed a constant and powerful instinct to derive the refutable empirical implications of economic hypotheses', aldus bijv. Stigler, die daarbij opmerkt dat dit in zijn tijd een uitzondering was.[16] De lezer wordt niet gewaar of Dr. Tommissen met deze kijk op de plaats van Pareto in de geschiedenis van de economische methodologie instemt. Men kan gezien deze leemten derhalve zeggen dat zijn boek niet alleen meer maar ook minder biedt dan de titel, gevoegd bij de omvang, belooft.

Ten aanzien van details zijn eveneens vrij veel aanmerkingen te maken. Bij de verklaring van Pareto's grootmeesterschap uit zijn

[14] M. Boson, *Léon Walras, fondateur de la politique économique scientifique*, Parijs-Lausanne 1951, blz. 243.

[15] V. J. Tarascio, *Pareto's Methodological Approach to Economics*, Chapel Hill (N.C.) 1968, blz. 85 (besproken in *De Economist* 1969, blz. 301/2 door Prof. Dr. A. Heertje). Het is merkwaardig dat Dr. Tommissen deze monografie over hetzelfde onderwerp als het zijne slechts één maal aanhaalt.

[16] *Essays in the History of Economics*, blz. 154; zie voorts o.m. T. W. Hutchison, *The Significance and Basic Postulates of Economic Theory*, Londen 1938, blz. 13, Tarascio, t.a.p. blz. 136 ('He was a leader among the precursors of modern economic methodology.') en M. Allais, Pareto, Vilfredo, I, Contributions to Economics, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, dl. 11, z.p. z.j. (1968), blz. 401 ('Pareto's greatest achievement is his illuminating presentation of the methodological basis of economics as a science.')

practische werkzaamheid in het bedrijfsleven en 'de toenmalige situatie van de economische wetenschap' (blz. 117 e.v.) vraagt men zich af waarom destijds niet vele Pareto's de economie hebben verrijkt. De uitspraak dat Ricardo's *Principles* 'thans graag als de basis-charta van het moderne economisch denken worden beschouwd' (blz. 118) doet wat vreemd aan; het is niet waar dat de oudere economische scholen bijna uitsluitend belang stelden in de productie en niet in de verdeling (blz. 143); Walras geloofde niet 'op een bepaald ogenblik' aan nationalisatie van de grond (blz. 138), maar hij is hiervan in navolging van zijn vader van zijn jeugd af steeds een voorstander geweest;[17] het op blz. 185 in verband met de meetbaarheid van het nut gegeven citaat van Walras slaat in het geheel niet op dit vraagstuk; Mises' critiek op het socialisme betreft niet slechts de 'mogelijkheid van loonvorming' (blz. 195); Pareto's uitlatingen over de 'literaire economie' zijn niet steeds denigrerend (blz. 204) doch meermalen waarderend,[18] vooral betreffende de oudere literatuur, en het is daarom niet 'een verbluffende toegeving' wanneer hij spreekt van haar nuttige resultaten; de achtste editie van Marshalls *Principles* is niet gelijk aan de tweede (blz. 254/5). Hiermee is lang niet op alle slakjes zout gelegd.

Het boek besluit met een bijna 100 bladzijden beslaande 'proeve van Pareto-bibliografie'. Met dit overzicht heeft de samensteller aan degenen die zich met Pareto bezighouden een grote dienst bewezen. Dank zij zijn speurzin benadert de 'proeve' ten minste wat de Nederlandse, Franse, Duitse, Engelse en Italiaanse literatuur betreft in hoge mate de nagestreefde volledigheid, inzonderheid voor wat de categorie der 'uitsluitend of althans overwegend' aan Pareto gewijde publicaties betreft. Het ongelukkige toeval wil dat de recensent in *De Economist*, welk tijdschrift overigens in de bibliografie niet schittert, een hierin verschenen bijdrage van Bousquet als een der weinige omissies in deze rubriek moet signaleren.[19]

Met betrekking tot de tweede categorie, de gedeeltelijk aan Pareto gewijde publicaties, is de grens zo ruim getrokken dat mede ge-

[17] 'Cette idée, Walras ne l'abandonnera jamais. Elle l'obsède, du début à la fin de sa vie', zegt hierover F. Schaller, Réflexions sur la pensée politique et sociale de Léon Walras, *Revue d'économie politique*, mei-juni 1971, blz. 449; zie voorts Boson, *Léon Walras*, blz. 205 e.v.

[18] Bijv. *Marxisme et économie pure*, blz. 87.

[19] Leven en werk van Vilfredo Pareto, *De Economist* 1924.

schriften zijn opgenomen waarvan de tekst slechts voor een zeer gering deel, zelfs minder dan 1%, over Pareto handelt, als Hicks' *Value and Capital* en Triffins boek over de monopolistische concurrentie. Deze opzet is te waarderen, daar inderdaad enige weinige bladzijden of zelfs opmerkingen van belang kunnen zijn. De door de samensteller als oogmerk gestelde volledigheid heeft hij echter terecht niet in haar strikte betekenis betracht; het zou immers geen goede zin hebben alle in de literatuur voorkomende plaatsen te verzamelen, waar Pareto in het kort wordt genoemd. Het is daarom noodzakelijk een kwalitatieve maatstaf aan te leggen en klaarblijkelijk heeft de samensteller dit gedaan, zodat de door hem beoogde volledigheid in deze meer betrekkelijke zin zal moeten worden geinterpreteerd. Het is zo bezien volkomen gerechtvaardigd dat zelfs standaardwerken als Böhm-Bawerks *Geschichte und Kritik*, waarin Pareto drie maal voorkomt, en Marshalls *Principles* met één verwijzing naar hem niet zijn opgenomen.

Dr. Tommissen zwijgt over het criterium dat hij bij zijn selectie heeft toegepast. Natuurlijk zal dit niet anders dan enigermate subjectief kunnen zijn en nooit kunnen voorkomen dat zich twijfelgevallen voordoen, maar het arbitraire element in de keuze is bij hem toch wat groter dan in ieder geval onvermijdelijk is. Zo is het stellig een anomalie dat wel deel II van Schneiders *Einführung* is vermeld, maar niet zijn *Reine Theorie monopolistischer Wirtschaftsformen*, waarin veel dieper op Pareto wordt ingegaan, wel het proefschrift van coll. Van de Woestijne wegens enige bladzijden over de wet van Pareto, maar niet *The Theory and Measurement of Demand* van H. Schultz, waarvan het eerste hoofdstuk een grondige bespreking van Pareto's nutstheorie bevat. Vergeleken met een aantal titels die een plaats waardig zijn gekeurd had deze eer voorts niet mogen worden onthouden aan o.m. verschillende beschouwingen van Edgeworth,[20] het hoofdwerk van Chamberlin, het belangrijke proefschrift van Dr. F. A. G. Keesing, [21] het reeds in voetnoot 16 ge-

[20] I.h.b. het artikel On Some Theories Due to Pareto, Zawadski, W. E. Johnson and Others, *Papers Relating to Political Economy*, Londen 1925, dl. II (oorspr. in *The Economic Journal* 1915, onder de titel Some Recent Contributions to Mathematical Economics); verder o.m. de critiek op Pareto's behandeling van de ondernemerswinst, ald. blz. 378 e.v. en de bespreking van de 'Anwendungen der Mathematik auf Nationalökonomie', *Papers*, dl. III, blz. 43 e.v.

[21] *Het evenwichtsbegrip in de economische literatuur*, Purmerend 1939. Uit de Nederlandse literatuur mist men eveneens de proefschriften van Van Genechten, F. J. de Jong (met o.m. een paragraaf van 10 bladzijden over de oligopolietheorie van Pareto) en Vleeschhouwer.

noemde, sterk door Pareto beïnvloede methodologische werk van Hutchison, *The Theory of General Static Equilibrium* door E. Fossati,[22] R. E. Kuenne's handboek uit 1963 over de theorie van het algemene evenwicht en het prachtige *The Years of High Theory* van Shackle. Naar het mij voorkomt hadden zeker W. Jaffé's uitgave van de briefwisseling van Walras op grond van de hierin opgenomen brieven van hem aan Pareto en omgekeerd, alsmede de Engelse vertaling van Walras' *Eléments*, waar in de aantekeningen van de vertaler Pareto herhaaldelijk ter sprake komt, evenmin mogen ontbreken.[23] Ook zijn nogal eens vertalingen en herdrukken over het hoofd gezien, zoals bijv. die van Wicksells historisch belangrijke recensies van de twee economische hoofdwerken van Pareto.[24] Anderzijds zijn er enige publicaties tussengeslopen waarin Pareto in het geheel niet voorkomt, zoals artikelen van Machlup en D. H. Robertson.

Terecht heeft de samensteller er van afgezien alle publicaties op te nemen die in meerdere of mindere mate de neerslag van het werk van Pareto vertonen of die hierop voortbouwen. Zeker in de economie zijn verschillende van zijn begrippen en ideeën zo zeer gemeengoed dan wel uitgangspunt van verder onderzoek geworden, dat bij een andere gedragslijn de bibliografie zou samenvallen met een groot gedeelte van de wetenschappelijke literatuur uit de laatste decennia en o.m. nagenoeg alles over de welvaartstheorie zou moeten omvatten. Het is raadzaam een bibliografie over Pareto te beperken tot die geschriften, waarin hijzelf of zijn werk meer dan terloops ter sprake komt. Blijkbaar heeft deze bedoeling bij Dr. Tommissen voorgezeten, maar hij heeft er niet geheel consequent aan vastgehouden. Met name wat de welvaartstheorie betreft schijnt hij zich mede door het volkomen willekeurige criterium te hebben laten leiden of in de titel uitdrukkingen als 'Pareto optimality' voorkomen, terwijl daarentegen bijv. Myints boek over de geschiedenis van de welvaartstheorie, dat, zij het niet zeer uitvoerig, aandacht aan de geschriften van Pareto schenkt, niet genoemd wordt. [25]

[22] Oxford 1957, met een inleiding van G. L. S. Shackle, oorspr. Italiaanse editie 1946.

[23] *Correspondence of Léon Walras and Related Papers*, bezorgd door W. Jaffé, drie delen, Amsterdam 1965; hierover A. Heertje, De briefwisseling van Léon Walras, *De Economist* 1967 (in de bibliografie wel opgenomen); Léon Walras, *Elements of Pure Economics*, vertaald door W. Jaffé, Londen 1954 (besproken in *De Economist* 1954, blz. 532/3).

[24] In vertaling herdrukt in K. Wicksell, *Selected Papers on Economic Theory*, bezorgd door E. Lindahl, Londen 1958.

[25] H. Myint, *Theories of Welfare Economics*, Londen enz. 1948, i.h.b. blz. 99 e.v. Voorts zijn op het gebied van de welvaartstheorie als aanvullingen te noemen: D. Pole, Pareto

Men kan het de samensteller bezwaarlijk euvel duiden dat zijn 'proeve', zoals hij het bescheiden noemt, niet onberispelijk is; zij is ondanks enige onvolkomenheden een zeer nuttig hulpmiddel voor de studie van Pareto. Gezien het omvangrijke werk dat Dr. Tommissen heeft verricht kan het veeleisend lijken uiting te geven aan een verdere wens, nl. een systematische bibliografie over Pareto, waaraan juist wegens de grote verscheidenheid van de desbetreffende literatuur behoefte bestaat. Degene, die zich met behulp van het overzicht van Dr. Tommissen over een bepaald onderdeel wil oriënteren, moet nu honderdtallen titels nagaan. Een rangschikking naar onderwerpen is van meer belang dan de door hem toegepaste indeling naar publicatie in boekvorm of anderszins, waaraan overigens nog het nadeel is verbonden dat men de publicaties van een bepaalde auteur op verschillende plaatsen bijeen moet zoeken. Het zou toe te juichen zijn als Dr. Tommissen zou beproeven zijn bibliografie nog eens in die vorm te gieten; een nog verder gelegen ideaal zou een beredeneerde bibliografie zijn. Bovendien wekt zijn werk het verlangen, dat hij navolging vindt voor andere grote figuren uit de geschiedenis van de economie.[26]

Wegens de ongelijkmatige kwaliteiten van Dr. Tommissens boek is het moeilijk er een samenvattend oordeel over te geven. Naast de onmiskenbare verdiensten die het heeft gaat het mank aan deels zwaarwegende tekortkomingen. Bij de recensent overweegt juist nog de positieve waardering. De schrijver heeft hoog gegrepen en zich daarbij soms vertild; hij heeft de enorme hoeveelheid verzamelde en bestudeerde stof niet tot een in alle opzichten rijp product weten te verwerken, maar toch een niet-alledaags werkstuk geleverd, dat in de literatuur over Pareto een geheel eigen plaats inneemt. De mening van Bousquet, dat het verdient in een of meer der wereldtalen te verschijnen, kan daarom worden onderschreven onder het voorbehoud, dat het tevoren aan een grondige herziening wordt onderworpen. Als de auteur zich de hiertoe nodige, niet geringe inspanning wil getroosten en dan meer gedisciplineerd te werk gaat dan hij nu heeft gedaan, kan een werk ontstaan dat de grote meester ten volle waardig is.

and the Compensation Principle - A Note, *The Economic Journal*, maart 1955 en V. J. Tarascio, Paretian Welfare Theory: Some Neglected Aspects, *Journal of Political Economy*, januari-februari 1969.

[26] Een lijst met aanvullingen op de bibliografie van Dr. Tommissen is bij de recensent verkrijgbaar (p/a Universiteit van Amsterdam, Jodenbreestraat 23, Amsterdam).

Summary

A MONOGRAPH ON PARETO'S LIFE AND WORK

The Economic Epistemology of Vilfredo Pareto by P. Tommissen (Brussels, 1971, in Dutch) contains much new material on Pareto's life and the development of his thought, as well as an almost exhaustive bibliography of the literature on Pareto. The work, though valuable in various respects, is marred by defects of arrangement and style and by serious weaknesses in its theoretical parts. It deserves a translation into English after being thoroughly revised.